

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Факультет історії та філософії

Кафедра археології та етнології України

Д и п л о м н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

на тему: **«Соціально-знакова функція керамічного інвентарю
ямної та катакомбної культур Південно-Західної України»**

**«Social semiotics of ceramic inventory of Pit-grave and Catacomb cultures
in South-West Ukraine»**

Виконала: студенткаденної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Нестеренко Ольга Василівна

Керівник к.і.н., доц. Кіосак Д.В. _____

Рецензент д.і.н., ст.н.с.Іванова С.В.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ____ від _____ 2020 р.

Завідувач кафедри

Сминтина О.В.

(підпис)

(прізвище, ініціали)

Захищено на засіданні ЕК № 1

протокол № ____ від _____ 2020 р.

Оцінка _____/_____/_____

(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Голова ЕК

Гребцова І.С.

(підпис)

(прізвище, ініціали)

Одеса – 2020

Зміст

Вступ.....	3
Розділ I Кераміка катакомбної та ямної культур: образ в історіографії.....	7
Розділ II Соціально-знакова функція кераміки у похованнях ямної культури Північно-Західної України.....	15
2.1. Керамічні знахідки в жіночих похованнях.....	15
2.2. Керамічні знахідки в дитячих похованнях	16
2.3. Керамічні знахідки в парних та колективних похованнях.....	18
2.4. Керамічні знахідки в чоловічих похованнях	19
Розділ III Соціально-знакова функція кераміки у похованнях катакомбної культури.....	23
3.1. Керамічні знахідки в похованнях дорослих особин.....	23
3.2. Керамічні знахідки в дитячих похованнях.....	29
3.3. Керамічні знахідки в парних та колективних похованнях.....	30
Розділ IV Роль керамічного інвентарю на поселеннях ямної та катакомбної культури.....	32
4.1. Значення керамічних залишків на поселеннях ямної культури.....	32
4.2. Значення керамічних залишків на поселеннях катакомбної культури.....	40
Висновки	43
Список джерел та літератури.....	47
Додатки.....	52

Вступ

Актуальність. Регіон Південно-Західної України охоплює досить велику територію з власним мікрокліматом та ландшафтом, рельєфом та запасами сировини. Життя в подібних умовах формувало власні варіації культурної ідентичності народів, що її заселяли.

Обидві розглянуті мною культури займали велику нішу в житті тогочасного континенту. Їх територіальні рамки не обмежувались лише кордонами Південно-Західної України, але тут їм вдалось сформувати окрему культурну локацію, що має відмінності від представників ямної та катакомбної культури інших територій.

Більше того і ямна, і катакомбна культури вважаються не просто окремими культурами, що жили на одній і тій же самій території. Дослідниця О.А. Кривцова-Гракова довела, що вони були нерозривно пов'язані одна з одною. При цьому катакомбна культура виступає своєрідним продовженням ямної. [19]

Деякі дослідники вважають, що відбулось заміщення одного народу іншим, але мені більше імпонує версія Кривцової-Гракової, адже археологічних даних про напружені мілітаристичні стосунки між ямним та катакомбним соціумами не спостерігається. Навпаки простежується певна міксація культурних особливостей, що вказує на взаємне проникнення елементів побуту та обрядовості шляхом мирного постійного контакту. Таким чином, розглянувши та порівнявши обидві спільноти, можна простежити еволюцію мешканців Південно-Західної України.

Особливого значення додає розташування обраної території. Південно-Західна Україна виступає єднальним ланцюжком між східноєвропейським степовим та Балкано-Дунайським світом, котрі довгий час поєднувались в єдину історико-культурну систему. Тобто Південно-Західна Україна була

контактною зоною та буфером між двома половинками однієї системи, що додає їй унікальності.

До того ж методологія, що використовується для написання цієї роботи інноваційна та досить перспективна.

Об'єкт та предмет. Об'єктом дослідження є знахідки керамічного посуду, виявлені в процесі археологічних досліджень ямної та катакомбної культур на території Південно-Західної України.

Предметом дослідження є соціальна структура та суспільні практики в спільнотах бронзової доби на основі інтерпретації залишків керамічного посуду в похованнях та на поселеннях ямної і катакомбної культур.

Хронологічні і територіальні межі дослідження.

Дослідники визначають період існування катакомбної КІС в цілому в рамках 2700-2000 ВС, з виділенням раннього етапу – періоду складання катакомбних культур в діапазоні 2700-2500 ВС. Цілком природно, що на різних територіях час побутування однокультурних пам'ятників може не збігатися. На сході вони освоїли території Нижнього Поволжя і Подоння, на заході перейшли річку Прут, займаючи, в цілому степову і частково лісостепову зони України і Росії. Південна межа проходить по степовому Криму. З північної сторони територія обмежується верхів'ям річок Сіверський Донець, Орель, досягаючи середньої течії Дону. [22]

Ямна КІС охопила величезний шматок східної Європи. Її кордони сягають від Південного Уралу на півночі до Нижнього Дунаю на півдні. Вона зачіпає Україну, Росію, Болгарію, Угорщину, Сербію, Молдову. [13]

Щодо хронології існування цієї культури, то вона простежується за приблизно 40 показниками радіокарбонного дослідження. Звісно, технічне забезпечення вітчизняних лабораторій не дає повної гарантії щодо точності цих дат. Але вченим вдалося встановити досить точні результати. Ямні пам'ятники в Південно-Західній Україні сягають 3300/3200-2200/2100 років до н.е. [14]

Метод. При підготовці матеріалу для дипломної роботи мною використовувались методи збору та класифікації інформації, її синтезу й аналізу. Зібрана інформація була оброблена методом контекстуального аналізу. Також, при підготовці до цього дослідження було використано метод загального принципу історизму та порівняльний аналіз двох культур.

Стан вивчення. Процес вивчення культурних пам'яток в Південно-Західній Україні почався ще півтори сотні років тому. За такий довгий період уявлення дослідників про історичні епохи та археологічні культури цієї місцевості постійно змінювались за рахунок розширення дослідної бази та вдосконалення методики роботи з нею.

Катакомбна та ямна культури залишили по собі надзвичайно репрезентативний матеріал у порівнянні з іншими культурами, що практикували підкурганні поховання. На сьогоднішній день регіон може похизуватись кількома тисячами поховань з боку обох культур, що вирізняються яскравим поховальним обрядом. Поселення ж не нараховують великої кількості екземплярів, але розкопки кожного з них супроводжуються численним керамічним інвентарем.

Дослідження ямної та катакомбної культур неодноразово висвітлювались в різних монографічних працях. Інтенсифікація археологічних досліджень курганних поховань з середини шестидесятих років зробили проблематику життєдіяльності обох спільнот основною в археології цієї місцевості.

Мета. Проаналізувати контекст використання керамічного матеріалу в катакомбній та ямній культурах для виокремлення його соціально знакової функції в суспільстві доби бронзи.

Завдання. Детально вивчити та проаналізувати керамічний інвентар з під курганних поховань та поселень ямної і катакомбної культур Південно-Західної України. На основі отриманих даних визначити соціально-знакову функцію керамічного посуду в обраних культурах.

Для написання курсової було використано сорок дві одиниці літератури. Лише деякі екземпляри з цього списку знадобились для загального опису кераміки. Такої літератури не так вже й багато.

Решту складають описи курганних поховань, звіти археологічних експедицій та монографії, в які було включено описи підкурганних поховань і розкопаних поселень. Лише менша половина з цих видань є у вільному доступі. Більшість відноситься до професійної літератури.

Дипломна робота складається з п'яти розділів. Третій та четвертий з них поділені на підрозділи. В першому розділі описана історіографія дослідження. В першій частині розповідається коротка історія дослідження обраних культур на території Південно-Західної України. Друга частина складається з аналізу всієї використаної під час дослідження літератури.

Другий розділ вміщає в себе загальну інформацію про кераміку ямної та катакомбної культур.

Третій розділ присвячено дослідженню керамічного інвентарю в поховання ямної культури. Він поділяється на чотири підрозділи за гендерною та віковою ознаками похованих. В розділі проводиться контекстуальний аналіз кераміки в похованнях окремо жінок, окремо чоловіків, окремо дітей та особин підліткового віку і парних похованнях. В кожному з них загалом проводиться ретельний аналіз знахідок без проведення аналогій з іншою групою. Встановлення загальної картини соціально-знакової функції посуду в ямній культурі вміщено у висновку.

Четвертий розділ розповідає про поховальні пам'ятки вже катакомбної спільноти. Аналіз матеріалу проходить за аналогією з дослідженням, представленим у третьому розділі, так само як і п'ятий розділ. Але в п'ятому за основний матеріал береться кераміка з поселень. Тому він поділений на два підрозділи – кераміка ямної та катакомбної культур відповідно. Встановлення загальної картини соціально-знакової функції керамічного посуду ямної та катакомбної культур відображено у висновках.

Висновки

Надзвичайна варіативність та чисельність посуду у похованнях дає широкі можливості для реконструкції повсякденного побутового життя померлих пращурів та спроби інтерпретації їх духовної сутності. Але для виділення певних ниток закономірності необхідно спочатку зібрати докупи наявні відомості про матеріал.

Розглядаючи керамічний посуд було звернено увагу на розташування поховання в стратифікації самого кургану, а також загальні обриси поховальної камери. Збирались відомості і про померлого: положення, орієнтація, вік та, за можливості, стать. Звичайно, основою стали данні про зовнішній вигляд, розташування у ямі та умови знаходження самої керамічної посуду. Особливо детально було розібрано унікальні версії поховального обряду, як фон, на якому можна контрастом виділити закономірності.

Дуже часто кераміка у похованні не просто виконує роль знаряддя для потойбічного життя, як, наприклад, це було розповсюджено в Єгипті. Місця розташування, а також умови, за яких вони були знайдені говорять про значно глибший духовний підтекст. Найімовірніший висновок з усіх поховань, що керамічні вироби уособлювали вмістилище душі людини, або її життєвого шляху. Невеликі розбіжності в інтерпретаційному плані скоріше за все викликані розкиданістю носіїв культури по великій території і, як наслідок, виникненням локальних особливостей одного обряду.

Поховання, що були знайдені без керамічного супроводу не означають, що людина не мала душі, або що. Просто ситуація, за якої відбулася смерть, а

також соціальний стан померлого не викликали необхідності додавати до поховання кераміку.

Кераміка може виражати гендерний або соціальний статус померлого. Так пояснюється поділ посуду на більш жіночий – амфори, кубки, банки – та чоловічий. Діти, як особи, що не досягли зрілого віку, могли не розглядатися при похованні з гендерної точки зору. Тому в їхніх похованнях намішані усі типи.

Не усі культури того часу приділяли велику увагу інгумації дітей. Поважне ставлення до решток навіть немовлят говорить про вірування в наявність душі з перших днів життя. Аналізуючи дитячі поховання Буджакської культури не можна не помітити, що багато з них мають культове значення. Очевидно, що дитина в ямному суспільстві мала окремий статус, який вимагав диференційованого підходу. У похованнях підлітків більше простежується прагнення до посмертної ініціалізації.

Жіночі поховання представлені у невеликій кількості і не мають якихось особливих рис для виділення.

Найбільша увага віддається чоловічим похованням. Таке ставлення як ніщо інше підкреслює наявність патріархату в соціумі бронзового часу. З поховань видно, що кожен з типів кераміки має своє профільне призначення. Виділяються чіткі закономірності у диференціації керамічного посуду для різних типів поховань.

Загалом поховання з чоловіками (навіть парні) містять одну цікаву традицію – розташування посудини на боці. Якщо в катакомбній культурі є обряд перевертання догори дном посуду, то в могилах ямників такі випадки надзвичайно рідкісні. А от посудини на боці зустрічаються досить часто.

Поховання з перевертанням мають зазвичай або сліди насильницької смерті, коли життя обривається раптово, або сімейні, де з суспільства випадає одразу ціла ланка. Тому можна зробити висновок про символічне обривання роду, коли молоде покоління гине, не маючи змоги його продовжити.

З поміж усього викликає інтерес також обряд покладення в могилу до чоловіків вуглинок. Наразі немає достатньо матеріалу, аби вважати вугілля магічним інструментом, як, наприклад, вохру або крейдяний порошок. Але досить часто його викладають.

Хочеться також відмітити превалювання лівої сторони у поховальній обрядовості ямників. Мова йде про трупопокладення та місце розташування ключового інвентарю. Можна зробити припущення про уявлення ямників щодо розташування душі у тілі людини. Адже саме з лівої сторони знаходиться серце. Окрім того часто померлому клали посуд біля голови, що також підходить під цю теорію.

На основі зібраних відомостей були висловлені припущення щодо особливостей поховального обряду катакомбників, а також відносно певних соціальних явищ цих людей. Так, звісно ці припущення – лише гіпотеза, яка потребує доказу або спростування шляхом додаткових, комплексних досліджень та порівнянь.

Тогочасний посуд не був результатом штампування безликої машини, а вироблявся людьми вручну, вбираючи настрій майстра, оточуючу атмосферу. Вони робились з врахуванням рівня знань виконуючого, почуття стилю тогочасних людей, потреби та просто обставин, за яких вироблявся.

З цього дослідження можна зробити наступні висновки:

1. керамічні вироби для поховального обряду могли виготовлялись спеціально, без залучення уже діючих екземплярів;
2. керамічні вироби представників катакомбної культури є не лише помічниками у житті потойбічному, а й можуть виступати індикатором спеціалізації людини за життя, показником її соціального статусу;
3. амфори та амфороподібний посуд були використані в похованнях людей з особливим, підвищеним статусом;
4. горщики, очевидно, були показниками статі в деяких племенних групах, або спеціалізації померлого;

5. ініціалізація в доросле життя в катакомбній культурі могла проходити в досить ранньому віці.

Кераміка з поселень чітко поділяється на ту, що мала пряме господарське призначення та ритуальну. Перша категорія не мала багатого орнаментування та виконувалась в середніх і великих розмірах. До неї можна віднести горщики та миски. А от чаші скоріше за все вироблялись для певних магічних дій. Вони подібні за своєю будовою до курильниць або переносних вівтарів. Чаші багато орнаментовані, при чому візерунок вкриває як зовнішню, так і внутрішню поверні виробу.

Нематеріальне призначення мали і мініатюрні посудини. Їх порівняно невелика кількість виключає використання в якості столового посуду, або, навіть, господарського. При цьому процес виготовлення не мав значних технологічних відмінностей від іншого посуду за виключенням розміру. Це говорить про використання імітативної магії, адже ідентичність до звичайного посуду дає мініатюрним екземплярам зв'язок з повсякденним життя і вплив на нього без великої затрати ресурсів.

Показовим є розташування керамічних залишків на поселенні. Можна побачити чіткий поділ на залишки в середині будівель та на ті, що залишені поза житловим простором. Досліджуючи поселення ямної культури бачимо, що в середньому шарі посуд був зосереджений в оселях, а в верхньому шарі кераміка, як правило, зустрічалася за їх межами. В катакомбній культурі відбувається трансформація відношення до посуду – аутентичні вироби повертаються до поселень, а от запозичені від інших культур не отримали такої привілегії.

Серед посуду, що був знайдений на поселеннях були не лише витвори місцевих майстрів, а й запозичені зразки. Для ямної культури це була кераміка, яку можна віднести до трипвльської, а у катакомбників – посуд культури багатоваликової кераміки. Вочевидь, такі вкраплення говорять про активну торгівлю (а може і не тільки) співпрацю з довколишніми народами.

Список джерел та літератури

Джерела

- 1) Алексеева І.Л. Отчет о работе Буго-Днестровской новостроечной экспедиции ИА АН УССР в зоне строительства 2-й очереди Нижне-Днестровской оросительной системы в 1979 году : НА ИА НАНУ. 1979/1. 26 с., 35 табл.
- 2) Алексеева І.Л. Отчет о работе Нижне-Днестровской новостроечной экспедиции ИА АН УРСР в зоне строительства 1-й очереди Нижне-Днестровской оросительной системы в 1976 году : НА ИА НАНУ 1976а/87. 47 с., 56 табл.
- 3) Гудкова А.В., Алексеева І.Л., Тощев Г.Н. Отчет о работе Измаильской новостроечной экспедиции ИА АН УССР в 1978 году : НА ИА НАН України. Київ, 1978. № 1978/15. 139 с., 132 табл.
- 4) Гудкова А.В., Добролюбський А.О., Тощев Н.Г. Отчет о работе Измаильской новостроечной экспедиции ИА АН УССР в 1979 году : НА ИА НАН України. Київ, 1979. № 1979/5. 94 с., 62 табл.
- 5) Гудкова А.В., Добролюбський А.О., Тощев Н.Г. Отчет о работе Измаильской новостроечной экспедиции ИА АН УССР в 1980 году : НА ИА НАН України. Київ, 1980. № 1980/7. 119 с., 72 табл.
- 6) Гудкова А.В., Добролюбський А.О., Тощев Н.Г. Отчет о работе Измаильской новостроечной экспедиции ИА АН УССР в 1981 году : НА ИА НАН України. Київ, 1981. № 1981/1. 94 с., 79 табл.
- 7) Гудкова А.В., Тощев Г.Н., Фокеєв М.М. Отчет о работе Измаильской новостроечной экспедиции ИА АН УССР в 1982 году : ИА НАН Украины : Архів ИА НАН України. Інв. № 1982/6. Київ, 1982. 56 с., 61 табл.

- 8) Гудкова А.В., Тощев Г.Н., Фокеев М.М. Отчет о работе Измаильской новостроечной экспедиции ИА АН УССР в 1984 году : НА ІА НАН України. Київ, 1984. № 1984/158. 124 с., 62 табл.
- 9) Субботін Л.В., Дзиговський О.М., Островерхов А.С. Отчет о работе Дунай-Днестровской новостроечной экспедиции ИА АН УССР в 1988 году : НА ІА НАН України. 1988/23. 157 с., 61 табл.
- 10) Субботін Л.В., Дзиговський О.М. Отчет о работе Дунай-Днестровской новостроечной экспедиции ИА АН УССР в 1989 году : НА ІА НАН України. 1989/35. 44 с., 31 іл.
- 11) Субботін Л.В., Дзиговський О.М., Фокеев М.М. Отчет о работе Дунай-Днестровской новостроечной экспедиции ИА АН УССР в 1987 году : НА ІА НАН України. 1987/24. 125 с., 75 табл.

Література

- 12) Алексеева І.Л., Булатович С.О. Два кургана на левобережье Днестровского лимана. Охранные историко-археологические исследования на юго-западе Украины. Одеса, Запоріжжя: ЗГУ, 1990. С. 35–48.
- 13) Андрух С.І., Добролюбский О.О., Тощев Г.Н. Курганы у с. Плавни в низовьях Дуная : М., 1985. 158 с. Деп. в НИОН АН СССР. 13. 06. 85, № 21110.
- 14) Бейлекчи В. В. Курган у с. Щербанка : ДСПК, 1993. Вип. 4. С. 62–78.
- 15) Бубулич В.Г., Хахеу В.П. Исследования курганов в Каменском районе на левобережье Среднего Днестра : Северное Причерноморье: от энеолита к античности. Тирасполь: ПГУ, 2002. С. 112–148.
- 16) Гудкова А.В., Тощев Г.Н., Чеботаренко Г.Ф. Курганы у сел. Кислица и Озерное Одесской области : ДСПК, 1995. Вип 5. С. 91–109.

- 17) Дворянінов С.О., Дзиговський О.М., Субботін Л.В. Раскопки курганной группы у с. Вишневое : Новыематериалы по археологи Северо-Западного Причерноморья. К.: Наукова думка, 1985. С. 132–174.
- 18) Демченко О.В. Ритуал перевертання посуду в поховальному обряді катакомбної культури та спроби інтерпретації його значення : Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2012. С. 15-28.
- 19) Демченко Т. Археологические исследования курганов левобережья Среднего Прута (раскопки 1982 и 1984 гг) : Tyragetia. Serienouă, 2007. V. 1 [XVI]. № 1. С. 195–215.
- 20) Дзиговський О.М., Субботін Л.В. Сергіївський могильник та його місце серед курганних пам'яток Приморської зони Буджака : Археология и этнология Восточной Европы. Одесса: Гермес, 1997. С. 168–191.
- 21) Іванова С.В., Петренко В.Г., Ветчинникова Н. Е. Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра. Одесса: ОГПУ. 2005. 205 с.
- 22) Іванова С.В., Островерхов А.О., Савельєв О.К. Очерки истории и археологи Днестро-Бугского междуречья. Київ: КНТ, 2012. 300 с.
- 23) Іванова С.В. Соціальна структура населення ямної культури Північно-Західного Причорномор'я. Одеса: Друк, 2001. 244 с. Наукове видання.
- 24) Ковпаненко Г.Т., Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А. Раскопки курганов у с. Ковалевка : Курганы на Южном Буге. Київ: Наукова думка, 1978. С.7–132.
- 25) Ковпаненко Г.Т., Гаврилюк Н.А. Курганы у с. Ковалевка (група VI) : Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 р. Київ: ІА НАНУ, 2002. С. 259–276.
- 26) Коробкова Г.Ф., Шапошнікова О.Г. Поселення Михайлівка – еталонний пам'ятник древньоямної культури (екологія, житла, знаряддя

- праці, системи життєзабезпечення, виробнича структура). СПб: Європейський дім, 2005. (Серія: Праці ІМК РАН. Т. XX). 316 с.
- 27) Кривцова-Гракова О.А. Генетическая св'язь ямной и катакомбной культур : Труды ГИМ, Вип. 8. Москва, 1938. С. 33-38.
- 28) Лобанова М.А., Нестеренко О.В. Нова пам'ятка катакомбної культури в Одеській області : Стародавнє Причорномор'я. Одеса. 2018. Вип. 12 С. 327-331.
- 29) Малюкевич А., Агульников С. Раскопки кургана №2 у с. Молога в Нижнем Поднестровье : *Revista arheologica. Serieniouă. Chişinău*, 2005. Т. 1. №1. С. 193—211.
- 30) Нікітін В.І. Матвеевка I – поселение катакомбной культуры на Южном Буге : Советская археология. 1989. № 2. С. 136–150.
- 31) Петренко В.Г. Курган бронзового века у с. Старые Беляры : Вороновка II. Поселение позднебронзового века в Северо-Западном Причерноморье. Київ:Наукова думка, 1991. С. 77–91.
- 32) Петренко В.Г. Курган эпохи палеометалла на побережье Хаджибейского лимана : МАСП. 2010. Вип. 11. С. 303–368.
- 33) Пустовалов С.Ж. Классификация катакомбной керамики : Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона: Материалы 5-го Украинско-Российского полевого археологического семинара. Київ - Воронеж, 2001. С. 88 - 95.
- 34) Савва Е.Н., Клочко Е.О. Раскопки курганов и поселения эпохи поздней бронзы Кривое озеро у села Терновка в Поднестровье : Северное Причерноморье: от энеолита к античности. Тираспіль: ПГУ. 2002. С. 149–179.
- 35) Субботін Л.В. Два кургана эпохи бронзы в Буго-Днестровском междуречье : Археологические пам'ятники Северо-Западного Причерноморья. Київ: Наукова думка, 1982. С. 100–110.

- 36) Субботін Л.В., Дзиговський О.М., Островерхов А.С. Археологические древности Буджака. Курганы у сел. Вишневое и Белолесье. Одесса: Унда ЛТД, 1998. 173 с.
- 37) Субботін Л.В., Дзиговський О.М., Островерхов А.С. Археологические древности Буджака. Курганы у с. Траповка и Новоселица. Одесса: Гермес, 1995. 134 с.
- 38) Субботін Л.В., Загинайло А.Г., Шмаглій Н.М. Курганы у с. Огородное : МАСП. 1970. Вип. 6. С. 130–155.
- 39) Субботін Л.В. Семеновский могильник эпохиэнеолита-бронзы : Новые материалы по археологи Северо-Западного Причерноморья. Київ: Наукова думка, 1985. С. 45–95.
- 40) Субботін Л.В., Тощев Г.Н. Археологические древности Буджака. Курганная группа у с. Лиман. Запорожье: ЗГУ, 2002. 106 с.
- 41) Черняков І.Т.Буджакская (“ямная культура”) Северо-Западного Причерноморья и курганные “погребения с охрой” Подунавья в эпоху ранней бронзы. Київ, 2006.
- 42) Шмаглій Н.М., Черняков І.Т. Исследования курганов в степной части междуречья Дуная и Днестра : МАСП. 1970. Вип. 6. С. 5–90.
- 43) Шмаглій Н.М., Черняков І.Т. Курганы на левобережье Нижнего Днестра : Новые материалы по археологи Северо-Западного Причерноморья. Київ: Наукова думка, 1985. С. 95–132.